

Blaming Someone and Being Infected with it: A Philosophical Analysis of Internal Mechanisms

Mohammad Shirvani

Assistant Professor, Department of Education, Faculty of Theology, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. mo_shirvani@sbu.ac.ir

Abstract

Introduction: The phenomenon commonly described in Islamic ethics as the “affliction of the blamer with the very fault he condemns” has often been interpreted in metaphysical terms. However, it can be reinterpreted within moral philosophy as a natural outcome of the internal structure of moral agency. The central question of this study is why and how contemptuous moral judgment toward others exposes the moral agent to ethical failure. This issue is significant not only in religious ethics but also in modern moral theory, as it concerns the coherence of judgment, stability of character, and moral self-awareness. The aim of this article is to extract a unified explanatory mechanism from virtue ethics, Kantian ethics, and existentialist philosophy.

Findings: The analysis demonstrates that contemptuous blame disrupts three fundamental layers of moral agency. Within virtue ethics, such blame leads to a deviation from the mean and weakens moral character. Aristotle identifies excessive pride (hubris) as a condition that impairs practical wisdom and moral discernment (Aristotle, 1999). Once practical wisdom is weakened, the agent becomes vulnerable to hidden desires. Islamic ethical texts similarly describe this condition as self-neglect and moral blindness (al-Kulaynī, 1987).

From a Kantian perspective, contemptuous blame violates the principle of universality. The agent applies a moral standard to others while exempting himself, thereby undermining the coherence of practical reason (Kant, 1998). This leads to the collapse of moral law as a guiding principle and turns it into a tool of judgment rather than self-regulation.

From an existentialist viewpoint, the phenomenon reflects a widening gap between the “authentic self” and the “moral role.” Contemptuous blame reinforces the moral role by positioning the agent as superior, yet this role is fundamentally inconsistent with the agent’s existential reality. This inconsistency produces an existential rupture that eventually leads to the collapse of the role, revealing the concealed truth (Sartre, 1956).

Psychological evidence further supports this analysis. Mechanisms such as projection,

Cite this article: Shirvani, M. (2026). Blaming Someone and Being Infected with it: A Philosophical Analysis of Internal Mechanisms. *Interdisciplinary Studies in Ethics*, 2(1), p. 119-144. <https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.242739.1042>

Received: 2025/09/06 ; **Received in revised form:** 2025/10/01 ; **Accepted:** 2025/10/23 ; **Published online:** 2026/04/09
Article type: Research Article jiethics.sbu.ac.ir

moral self-deception, and attentional bias explain how individuals externalize their own faults and lose moral self-awareness (Baumeister, 1998; Kahneman, 2011).

Discussion: The convergence of these perspectives suggests that “affliction” is not a metaphysical punishment but the natural outcome of a breakdown in moral agency. This breakdown unfolds through a cycle: contemptuous judgment, weakening of self-awareness, disruption of character and practical reason, and eventual enactment of the condemned behavior. Islamic narrations, such as “Whoever reproaches a believer for a sin will not die before committing it,” can thus be interpreted as descriptive of this internal process rather than supernatural retribution (al-Kulaynī, 1987).

This integrative account highlights the central role of ethical self-attention. Virtue ethics frames it as a condition for stable character, Kantian ethics as necessary for the coherence of practical reason, and existentialism as essential for authenticity. The loss of such self-attention initiates the cycle leading to moral failure.

Keywords: Ethics, Blame, Being Infected with the Subject of Blame, Virtue Ethics.

References

Qur'an. [in Arabic]

Nahj al-Balāgha. (1981). [in Arabic]

Al-Ghazālī, Abū Ḥamid. (1991). *Ihyā' 'Ulūm al-Dīn*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. [in Arabic]

Alicke, M. D. (2000). Culpable Control and the Psychology of Blame. *Psychological Bulletin*, 126(4): 556–574. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.4.556>

Al-Kulaynī, M. b. Ya'qūb. (1987). *Al-Kāfī*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. [in Arabic]

Aristotle. (1999). *Nicomachean Ethics* (Trans. T. Irwin). Hackett Publishing.

Aslani, M. (2023). The Intrinsic Contradiction of Kant's Theory of Knowledge. *Philosophical Studies*, 17(43): 299–319. [in Persian] <https://doi.org/10.22034/JPIUT.2022.50366.3120>

Baumeister, R. F. (1998). The Self. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The Handbook of Social Psychology* (4th ed., pp.680–740). McGraw-Hill.

Beck, A. T. (1976). *Cognitive Therapy and the Emotional Disorders*. International Universities Press.

Blanken, I., Van de Ven, N., & Zeelenberg, M. (2015). A Meta-Analytic Review of Moral Licensing. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41(4): 540–555. <https://doi.org/10.1177/0146167215572134>

Heidegger, M. (1962). *Being and Time* (Trans. J. Macquarrie & E. Robinson). Harper & Row.

Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. Farrar, Straus and Giroux.

Kant, I. (1998). *Groundwork of the Metaphysics of Morals* (Trans. M. Gregor). Cambridge University Press.

MacIntyre, A. (1984). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. University of Notre Dame Press.

Majlisī, M. B. (1983). *Biḥār al-Anwār*. Beirut: Mu'assasat al-Wafā'. [in Arabic]

Malle, B. F., Guglielmo, S., & Monroe, A. E. (2014). A Theory of Blame. *Psychological Inquiry*, 25(2): 147–186. <https://doi.org/10.1080/1047840X.2014.877340>

Narāqī, A. (1992). *Mi'rāj al-Sa'āda*. Tehran: Intishārāt Islāmī. [in Persian]

Polman, E., & Ruttan, R. L. (2012). Effects of Anger, Guilt, and Envy on Moral Hypocrisy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(1): 129–139. <https://doi.org/10.1177/0146167211422365>

Qā'imī-Moqaddam, M. R. (2005). *Harmful Methods in Education from the Perspective of Islamic Education*. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [in Persian]

Reyshahrī, M. (2001). *Mizān al-Ḥikma*. Qom: Dār al-Ḥadīth. [in Persian]

- Sartre, J.-P. (1956). *Being and Nothingness* (Trans. H. Barnes). Philosophical Library.
- Scanlon, T. M. (2008). *Moral Dimensions: Permissibility, Meaning, Blame*. Belknap Press.
- Scanlon, T. M. (2008). *Moral Dimensions: Permissibility, Meaning, Blame*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Harvard University Press.
- Tirmidhī, Abū 'Īsā. (1987). *Sunan al-Tirmidhī* (vol.2). Tehran: Noor Digital Library. [in Arabic]

سرزنش و ابتلا: تحلیل فلسفی سازوکار درونی

محمد شیروانی

استادیار گروه معارف، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. mo_shirvani@sbu.ac.ir

چکیده

پدیده «ابتلا» سرزنش‌کننده به خطا» در اخلاق اسلامی معمولاً با خوانش‌های ماورائی تفسیر شده است؛ در صورتی که این مفهوم را می‌توان در چارچوب فلسفه اخلاق، بدون حذف زمینه‌های روایی و روان‌شناختی به صورت کاملاً طبیعی توضیح داد. مسئله این مقاله آن است که چرا و چگونه دآوری تحقیرآمیز درباره دیگری، فاعل اخلاقی را در معرض لغزش اخلاقی قرار می‌دهد؛ پرسشی که از دیدگاه نظریه منش، انسجام دآوری و ساختار خودآگاهی اهمیت بنیادی دارد. هدف از این مقاله، عرضه تبیینی فلسفی است که بتواند از میان سه دیدگاه فضیلت‌محور، کانتی و اگزیستانسیالیستی یک سازوکار مشترک استخراج کند و از شواهد روان‌شناختی و بازخوانی روایی برای تقویت تحلیل استفاده کند. روش پژوهش، تحلیلی-مفهومی است و داده‌ها از سنت اخلاق اسلامی، روان‌شناسی اخلاق و نظریه‌های مربوط به فاعلیت گردآوری و سپس در چارچوب مفهومی واحدی بازسازی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهند که سرزنش تحقیرآمیز در اخلاق فضیلت موجب اختلال در ثبات منش و خروج از حد اعتدال می‌شود، در دیدگاه کانتی، اصل جهان‌شمولی مختل شده، موجب فروپاشی انسجام عقل عملی می‌شود و از نظر اگزیستانسیالیستی، شکاف میان «خود اخلاقی» و «نقش اخلاقی» تشدید می‌گردد. شواهد روان‌شناختی درباره فرافکنی، خودفریبی و سوگیری توجه، و شواهد روایی اسلامی درباره غفلت از نفس نیز همین چرخه را تأیید می‌کنند. نتیجه مقاله این است که ابتلا را می‌توان مبتنی بر پیامد طبیعی فروکاست خودآگاهی اخلاقی دانست، نه رخدادی لزوماً ماورائی، بلکه فرایندی که در دل ساختار فاعلیت اخلاقی شکل می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، سرزنش، مبتلا شدن به موضوع سرزنش، اخلاق فضیلت.

استناد به این مقاله: شیروانی، محمد (۱۴۰۵). سرزنش و ابتلا: تحلیل فلسفی سازوکار درونی. *مطالعات میان‌رشته‌ای اخلاق*، ۱۱(۲)، ص ۱۱۹-۱۴۴.
<https://doi.org/10.48308/jiethics.2026.242739.1042>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰

jiethics.sbu.ac.ir

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه

سرزنش اخلاقی یکی از واکنش‌های بسیار رایج برای انسانی تحقق می‌یابد که در مواجهه با خطا، ضعف یا رفتار نادرست دیگری است. در اخلاق‌شناسی هنجاری، معمولاً سرزنش^۱ به مثابه واکنشی هنجاری به تخطی اخلاقی فهم می‌شود که متضمن تغییر در نگرش یا رابطه ما با فاعل خطاکار است. تی. ام. اسکنلون سرزنش را چنین تعریف می‌کند:

سرزنش عبارت است از دگرگونی در شبکه نگرش‌ها و نیت‌هایی که یک رابطه را قوام می‌بخشند؛ دگرگونی‌ای که در پی ناکامی فاعل در تحقق معیارهای هنجاری شکل می‌گیرد (Scanlon, 2008).

بر اساس این تعریف، سرزنش صرفاً داوری شناختی درباره نادرستی یک فعل نیست، بلکه واکنشی است که ساختار رابطه (به گفته اسکنلون) با فرد خطاکار را دگرگون می‌کند، زیرا او از معیاری عدول کرده است که به طور موجه انتظار می‌رفت آن را رعایت کند؛ بنابراین در چارچوب هنجاری، سرزنش را می‌توان کنشی ارزیابانه دانست که نه تنها متوجه فعل، بلکه متوجه کیفیت اراده و ساختار تعهدهای فاعل است و از این رو مستقیماً با مفهوم فاعلیت اخلاقی و انسجام عملی پیوند می‌یابد.

در اینجا لازم است با ارائه تعریف مفهومی و عملیاتی هر یک از این کلمات، معنای آنها مشخص شود.

شمات: از نظر مفهومی «شمات» حالتی روانی- اخلاقی است که در آن فرد در مواجهه با خطا، رنج یا نقصان دیگری، افزون بر ارزیابی منفی، نوعی احساس رضایت، برتری یا خشنودی درونی را تجربه می‌کند. این مفهوم با آنچه در روان‌شناسی «Schadenfreude» نامیده می‌شود همپوشانی دارد؛ یعنی تجربه احساس مثبت در واکنش به وضعیت منفی دیگری (Smith et al., 1996; van Dijk & Ouwerkerk, 2014). پژوهش‌ها نشان داده‌اند شمات اغلب با مقایسه اجتماعی نزولی^۲ مرتبط است؛ بدین معنا که فرد از راه مشاهده نقصان دیگری، احساس ارزشمندی یا برتری بیشتری نسبت به خود تجربه می‌کند (Wills, 1981). در سنت اخلاقی و دینی نیز شمات به عنوان نوعی اختلال در نسبت اخلاقی با دیگری دانسته و از آن نهی شده است؛ چنان‌که در حدیثی منسوب به پیامبر اسلام (ص) آمده است: «لَا تُظْهِرِ الشَّمَاتَةَ لِأَخِيكَ فَيَعَايِهِ اللَّهُ وَيَبْتَلِيكَ» (ترمذی، ۱۳۶۶: ج ۲، ۳۴). از نظر عملیاتی در این پژوهش شمات به مواردی گفته می‌شود که فرد در گفتار، نگرش یا تحلیل خود، ضمن اشاره به خطا یا نقصان دیگری، مؤلفه‌هایی چون تحقیر، احساس برتری، فاصله‌گذاری هویتی (من چنین نیستم)، یا رضایت ضمنی از وضعیت منفی دیگری را نشان دهد.

تعییر: از نظر مفهومی «تعییر» به معنای نسبت دادن عیب یا نقص به دیگری به گونه‌ای است که این

1. Blame

2. Downward Social Comparison

نسبت دادن، شأن وجودی فرد را کاهش دهد و هویت او را براساس آن نقص تعریف کند. این مفهوم با آنچه در فلسفه اخلاق «moral condemnation of the person» نامیده می‌شود مرتبط است؛ یعنی انتقال ارزیابی منفی از رفتار به خود شخص (Strawson, 1962). تغییر فراتر از نقد رفتار و متضمن نوعی تثبیت هویت فرد براساس عیب اوست. در سنت اخلاقی اسلامی نیز تغییر به‌عنوان یکی از مصادیق نقض کرامت انسانی دانسته شده است (غزالی، ۱۳۷۰، ج ۳، ۴۴۶). از نظر عملیاتی در این پژوهش تعییر شامل مواردی است که در آن عیب یا خطا نه به‌عنوان یک رفتار گذرا، بلکه به‌عنوان صفتی پایدار به شخص نسبت داده شود؛ به‌گونه‌ای که شأن یا هویت او را کاهش دهد.

سرزنش: از نظر مفهومی، سرزنش نوعی ارزیابی منفی است که در آن فرد، دیگری را به دلیل نقض یک هنجار یا معیار اخلاقی مسئول می‌داند (Alicke, 2000). سرزنش یکی از سازوکارهای اساسی تنظیم اجتماعی است که از راه آن، هنجارها حفظ و تقویت می‌شوند (Malle, Guglielmo & Monroe, 2014). برخلاف شمات، سرزنش لزوماً با احساس رضایت از وضعیت منفی دیگری همراه نیست و می‌تواند صرفاً بیان یک ارزیابی اخلاقی باشد. از نظر عملیاتی در این پژوهش سرزنش شامل هرگونه نسبت دادن مسئولیت منفی یا ارزیابی اخلاقی منفی نسبت به رفتار فرد است؛ بدون آنکه لزوماً عنصر تحقیر یا رضایت از رنج دیگری وجود داشته باشد.

مکافات: از نظر مفهومی مکافات به رابطه میان کنش و پیامد آن اشاره دارد؛ به‌گونه‌ای که پیامد به‌عنوان نتیجه‌ای متناسب با ساختار کنش اولیه ظاهر می‌شود. در چارچوب روان‌شناسی، این مفهوم را می‌توان در پرتو نظریه‌های «خودتحقق‌بخشی پیش‌بینی‌ها»^۱ (Merton, 1948) و نیز تأثیر طرحواره‌های شناختی بر رفتار آینده تحلیل کرد (Beck, 1976). هنگامی که فرد نگرش خاصی نسبت به دیگران تثبیت می‌کند، این نگرش می‌تواند ساختار ادراک، تصمیم‌گیری و رفتار آینده او را شکل دهد و احتمال وقوع وضعیت مشابه را افزایش دهد؛ همچنین پژوهش‌ها نشان داده‌اند که نگرش‌های قضاوت‌گرانه می‌توانند موجب کاهش خودآگاهی موقعیتی و افزایش احتمال تکرار همان خطا در شرایط مشابه شوند (Pronin, Lin & Ross, 2002). از نظر عملیاتی در این پژوهش مکافات به وضعیتی گفته می‌شود که فرد پس از شمات یا سرزنش دیگری در ادامه دچار وضعیتی مشابه یا هم‌ساختار گردد و این امر براساس تحلیل روان‌شناختی و ساختار شناختی فرد به‌عنوان پیامد معنادار نگرش یا رفتار پیشین تبیین شود.

در نگاه نخست، سرزنش عملی برای حفظ معیارهای اخلاقی و دفاع از هنجارهای جمعی برداشت می‌شود، اما تجربه انسانی و تأمل نظری نشان داده است که این عمل، به‌ویژه هنگامی که با تحقیر یا احساس برتری همراه باشد، پیامدهایی خلاف انتظار دارد. یکی از این پیامدها، گرفتار شدن خود

سرزنش‌کننده به همان رفتاری می‌باشد که دیگری را به سبب آن نکوهش کرده است؛ پدیده‌ای که در سنت اخلاق اسلامی با عنوان «ابتلا» شناخته می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۵۶). اگرچه این تعبیر در متون دینی معمولاً در قالب هشدار اخلاقی و با زبانی نزدیک به تفسیرهای ماورائی بیان شده است، اما با تحلیل این رخداد از نظر فلسفه اخلاق، ابتلا را می‌توان کاملاً با سازوکارهای درونی فاعلیت اخلاقی توضیح داد.

مسئله اصلی مقاله این است که چرا و چگونه سرزنش تحقیرآمیز^۱، فاعل اخلاقی را در معرض همان خطایی قرار می‌دهد که وی آن را نکوهیده است؟ این پرسش، برخلاف ظاهر ساده آن، پرسشی بنیادی درباره ساختار عمل اخلاقی، انسجام داوری و ثبات منش است. اگر عمل سرزنش، خود موجب فروپاشی بنیان‌های اخلاقی در فاعل شود، یکی از ابزارهای بسیار بنیادی تنظیم اخلاقی در جامعه به سازوکاری برای تضعیف خودآگاهی بدل می‌شود؛ از این‌رو تحلیل فلسفی ابتلا، نه صرفاً واکاوی یک رفتار فردی، بلکه بازاندیشی در ماهیت عمل اخلاقی و نسبت آن با خودآگاهی است.

مقاله حاضر از دو جهت اهمیت نظری دارد؛ نخست آنکه در اخلاق اسلامی پدیده ابتلا اغلب با قرائت ماورائی یا مکفاتی فهم شده است: «هرکس دیگری را به گناهی سرزنش کند، آن را در خود خواهد دید»^۲ (دیلمی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۱۲۵). چنین تعبیراتی، اگر بدون تحلیل فلسفی خوانده شوند، می‌توانند این تصور را ایجاد کنند که ابتلا وابسته به دخالت بیرونی است؛ دوم آنکه بخش مهمی از روان‌شناسی اخلاق، شکست خودآگاهی و همچنین خودفریبی اخلاقی را عامل لغزش می‌داند؛ مسائلی مانند فرافکنی، سوگیری توجه یا کاهش کنترل اجرایی (Kahneman, 2011: 118). اگر این داده‌ها در کنار تحلیل‌های فلسفی قرار گیرند، زمینه تبیین طبیعی ابتلا فراهم می‌شود؛ با این تفاوت که در این مقاله داده‌ها نقش پشتیبان دارند و مرکز ثقل، تحلیل فلسفی است.

پرسش بنیادین مقاله این است: چه سازوکار فلسفی موجب می‌شود که سرزنش، سرزنشگر را تضعیف کند و او را به سوی همان خطا (صادر شده از سرزنش‌شونده) سوق دهد؟

۱. براساس نیت و تأثیر سرزنش، دو نوع سرزنش را می‌توان فرض کرد: الف) سرزنش تحقیرآمیز: این نوع سرزنش با نیت فروکاستن، تحقیر یا نشان دادن برتری صورت می‌گیرد؛ چنان‌که در مقاله اشاره شد، این رویکرد نه تنها فاعل اخلاقی را اصلاح نمی‌کند، بلکه به دلیل ایجاد حس مقاومت، انزوا و گاهی هم‌ذات‌پنداری ناخواسته با خطای مورد سرزنش (به دلیل احساس تحقیر و طرد شدن)، می‌تواند فاعل اخلاقی را در معرض همان خطایی قرار دهد که وی آن را نکوهیده است؛ ب) سرزنش اصلاحی/بازدارنده: این رویکرد با نیت هدایت، تربیت، بازداري از تکرار خطا و یا تأکید بر هنجارهای اخلاقی صورت می‌گیرد. هدف اصلی در این نوع سرزنش، اصلاح رفتار فاعل اخلاقی است، نه تحقیر او. پیامدها و تأثیرات این نوع سرزنش به طور کلی متفاوت است و لزوماً فرد را در معرض تکرار همان خطا قرار نمی‌دهد، بلکه ممکن است به بازگشت او به مسیر درست کمک کند.

۲. الإِمَامُ الصَّادِقُ (ع): مَنْ عَيَّرَ مُؤْمِنًا يَذْنِبُ لَمْ يَمُتْ حَتَّى يَرْكَبَهُ.

برای پاسخ به این پرسش، سه دیدگاه به‌طور کامل بررسی می‌شود: ۱. اخلاق فضیلت؛ ۲. اخلاق‌شناسی کانتی و ۳. اخلاق اگزیستانسیالیستی در فلسفه.

از دیدگاه اخلاق فضیلت که ریشه‌های آن در اندیشه ارسطو و سنت‌های اسلامی گسترده است، منش اخلاقی فضیلتی میان دو حد افراط و تفریط می‌باشد (Aristotle, 1999: 32). سرزنش تحقیرآمیز خروج از حد اعتدال است؛ زیرا فرد را در موضعی از غرور اخلاقی یا سندرمد «هوبریس»^۱ قرار می‌دهد که خود منش را فرسوده می‌کند. از دیدگاه اخلاق فضیلت، سقوط اخلاقی پیامد طبیعی تضعیف روحیه مراقبه درونی است؛ به همین دلیل حضرت علی (ع) می‌فرماید: «کسی که به عیب دیگری پردازد، از عیب خود کور می‌شود» (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۴۹). این تعبیر که تحت مباحث الهیاتی عرضه شده است، به‌خوبی نشان می‌دهد که توجه انسان در آن واحد یا بر خودش استوار می‌شود یا بر مخاطب خود و نیز در تحلیل فلسفی به همان «نقطه کور اخلاقی» اشاره دارد که فیلسوفان اخلاق آن را یکی از نشانه‌های اختلال در منش می‌دانند.

از دیدگاه کانتی^۲، سرزنش تحقیرآمیز نقض اصل جهان‌شمولی (فراگیری دآوری‌های اخلاقی) است. کانت تأکید می‌کند که دآوری اخلاقی تنها هنگامی معتبر است که بتوان آن را به قانون کلی تبدیل کرد (Kant, 1998: 45). فاعلی که دیگری را به‌گونه‌ای سرزنش می‌کند که خود را از زیر بار همان معیار خارج می‌سازد؛ در واقع پیوند میان عقل عملی و خودفهمی اخلاقی را گسسته است. این گسست، انسجام دآوری را فرو می‌ریزد و فاعل را در موقعیتی قرار می‌دهد که عمل اخلاقی او از درون بی‌ثبات می‌شود. لغزش اخلاقی در این چارچوب، پیامد طبیعی تناقض درونی دآوری است، نه رخدادی بیرونی یا تصادفی؛ به عبارت دیگر براساس نظر کانت باید هر دآوری اخلاقی به‌گونه‌ای باشد که بتوان از آن قانون کلی نوشت، یعنی برای همگان استفاده کرد درحالی‌که سرزنشگر خود را از آن معیار جدا می‌کند و تحت آن قانون کلی قرار نمی‌گیرد و اینجاست که میان عقل عملی و اخلاق فاصله ایجاد می‌شود و سرزنشگر خود را از مورد سرزنش پاک می‌داند و دچار تناقض درونی می‌شود که این امر ربطی به رخدادهای بیرونی یا امور ماورائی ندارد.

از دیدگاه اگزیستانسیالیستی، مسئله شکل دیگری می‌یابد. سارتر و دیگر فیلسوفان این نظر نشان داده‌اند که نقش اخلاقی انسان – آن تصویری که فرد از «آنچه که باید باشد» می‌سازد – همواره در معرض خطر انشقاق با «خود واقعی» است (Sartre, 1956: 78). سرزنش تحقیرآمیز شکاف میان این دو را تشدید می‌کند؛ زیرا فرد نقشی اخلاقی برای خود می‌سازد که با وضعیت واقعی او هماهنگ نیست. لحظه ابتلا

1. Hubris

۲. در واقع کانت محوری‌ترین مبدأ و مبنای اخلاقی را در پذیرش شخصی می‌داند؛ به این معنا که قانون طلایی اخلاق باید به تحقق درآید. پس آنچه مورد پذیرش شخص نیست، اخلاقی هم نیست (Hare, 1997: 62).

در این چارچوب، همان لحظه فروپاشی نقش است؛ آنجا که فرد دیگر نمی‌تواند نقاب اخلاقی را حفظ کند که ساخته است و واقعیت وجودی او در رفتار آشکار می‌شود. برخی شواهد روایی مانند تبیین نراقی از «غبار گرفتن آینه نفس» نیز در همین چارچوب قابل استفاده است (نراقی، ۱۳۷۱: ۴۵۲).

تبیین درونی و طبیعی ابتلا به معنای نفی وجه الهیاتی و دینی این پدیده نیست. در سنت قرآنی و روایی، ابتلا عمل اغلب به خدا نسبت داده شده، و به مثابه بخشی از نظام تربیتی الهی فهم می‌شود؛ آیاتی مانند «فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» (صف، ۵) و «وَإِنْ تُصِيبَهُمْ سَيِّئَةٌ فِيمَا كَانُوا يُدْرِكُهُمْ» (شوری، ۳۰) دقیقاً بر همین نسبت تأکید دارند. تبیین فلسفی حاضر، نه در پی نفی این وجه، بلکه درصدد نشان دادن آن است که چگونه این مکافات می‌تواند در سطح سازوکارهای درونی فاعلیت اخلاقی نیز فهم شود؛ به عبارت دیگر می‌توان ابتلا را از دو وجه همزمان خواند: در وجه الهیاتی به عنوان جلوه‌ای از سنت‌های الهی در تربیت انسان و در وجه درونی به عنوان نتیجه طبیعی خروج از اعتدال، نقض جهان‌شمولی و فروپاشی نقش اخلاقی. این دو وجه نه متعارض، بلکه دو زبان برای توصیف یک واقعیت‌اند؛ یکی در افق ایمان و دیگری در افق تحلیل فلسفی.

در مجموع مقدمه حاضر زمینه نظری لازم را فراهم می‌کند تا در ادامه مقاله نشان داده شود که ابتلا را می‌توان به طور کامل با سازوکارهای درونی فاعلیت اخلاقی تبیین کرد. این تبیین ضمن بهره‌گیری از داده‌های روان‌شناختی و شواهد روایی در حد تأییدی بر استدلال فلسفی تکیه دارد و نشان می‌دهد که سقوط فاعل پس از سرزنش، نتیجه طبیعی ناسازگاری‌های درونی دآوری اخلاقی است؛ به بیان دیگر، ابتلا نه یک رخداد فوق‌طبیعی، بلکه محصول تعامل میان ساختار منش، انسجام عقل عملی و نقش اخلاقی است.

به طور خلاصه چنین می‌توان استدلال کرد:

۱. تمام خصیصه‌های اخلاقی به صورت بالقوه در وجود انسان‌ها موجود است؛ زیرا همگی تحت نوع واحد هستیم.

۲. زمانی که سرزنشگر، بدون در نظر گرفتن فرایندها، شرایط و پیشینه شخص سرزنش شده است و تنها به هدف شماتت و نه درمان، او را سرزنش می‌کند؛ یعنی از آن عقبه غافل است و اشرافی به آن ندارد.

در نتیجه هرگاه اطلاعی از آن شرایط و پیشینه ندارد، خودش نیز دچار چنین ابتلائی خواهد شد (یا ممکن است دچار شود) و روایات اسلامی تأکید بر دچار شدن دارند و ما نمی‌توانیم عنایت الهی را بدون وساطت کش‌های رفتاری تفسیر کنیم؛ زیرا محال است که مبتلا شدن شخص سرزنشگر به همان مورد، بدون وجود بستر و فرایند بشری و تنها با قصد الهی تحقق یابد و نیز ابتلا یا ارتکاب، رفتاری بشری است و باید در این بستر بررسی و واکاوی شود.

۱. پیشینه پژوهش

مسئله نسبت سرزنش، ساختار فاعل اخلاقی و امکان سقوط یا ابتلای فاعل در ادبیات فلسفه اخلاق و اخلاق دینی به طور پراکنده مورد توجه قرار گرفته است؛ هرچند که کمتر در قالب یک نظریه یکپارچه، بدان گونه که در این مقاله هدف‌گذاری شده، صورت‌بندی شده است. در سنت فلسفه اخلاق معاصر، چند محور اصلی قابل تشخیص است؛ نخست، بحث از منش، روایت اخلاقی و انسجام سیر زندگی اخلاقی نزد مک‌این‌تایر است که در *After Virtue* نشان می‌دهد کش اخلاقی قابل فهم نیست، مگر در دل یک «روایت یکپارچه» از زندگی فاعل؛ روایتی که در آن شکست‌های اخلاقی و شکاف‌های درونی نیز نقش تعیین‌کننده دارند (MacIntyre, 1984: 204-225). این تحلیل زمینه‌ای فراهم می‌کند تا سقوط فاعل اخلاقی به عنوان فروپاشی انسجام روایی فهم شود.

در سنت اخلاق تحلیلی، ویلیامز با طرح ایده moral luck و محدودیت‌های عقل در کنترل کامل پیامدهای اخلاقی به نحوی دیگر نشان می‌دهد که فاعل اخلاقی همواره در معرض شکست‌هایی قرار دارد که از دل ساختار خود فاعل و موقعیت او برمی‌خیزد (Williams, 1985: 20-39). این بحث، اگر با مسئله سرزنش و ابتلا پیوند یابد، می‌تواند نشان دهد بخشی از آنچه در سنت اخلاقی به عنوان «مکافات» نامیده شده است، در سطحی عمیق‌تر به آسیب‌پذیری ذاتی فاعل اخلاقی برمی‌گردد.

در حوزه خودفهمی و هویت اخلاقی، تیلور در *Sources of the Self* نشان می‌دهد که هویت اخلاقی انسان بر شبکه‌ای از «افق‌های معنایی» و «تعهدات درونی» استوار است و هر جا این افق‌ها دچار شکاف شوند، خودفهمی اخلاقی نیز فرو می‌ریزد (Taylor, 1989: 25-52). این بحث با ایده آگزیستانسیالیستی فاصله میان «خود واقعی» و «نقش اخلاقی» هم‌افق است؛ از سوی دیگر هایدگر در تحلیلی هستی‌شناختی از «ناسازواری میان وجود اصیل و غیراصیل» نشان می‌دهد که انسان از نظر وجودی نیز می‌تواند خود را پشت نقاب‌هایی از فهم نادرست پنهان کند، اما این پنهان‌کاری در بلندمدت به بحران و فروپاشی می‌انجامد (Heidegger, 1962: 227-235). هرچند این تحلیل مستقیماً اخلاقی نیست، اما در پیوند با مسئله نقش اخلاقی و خودفریبی اخلاقی قابل استفاده است.

در حوزه روان‌شناسی اخلاق و خودفریبی، آثار بایمیستر و همکارانش نشان داده‌اند که «خودفریبی و سوگیری توجه نقش مهمی در تضعیف خودآگاهی اخلاقی دارند و کاهش نظارت درونی، سازوکارهایی هستند که موجب می‌شوند فاعل اخلاقی نسبت به ضعف‌های خود نابینا شود و در نتیجه احتمال رفتار ضد اخلاقی در او افزایش یابد» (Baumeister, 1998: 700-720). این یافته‌ها می‌تواند در کنار تحلیل‌های فلسفی به عنوان شاهد تجربی فرایند تضعیف فاعلیت اخلاقی به کار رود؛ هرچند هسته استدلال این مقاله استدلالی فلسفی است، نه روان‌شناختی.

در سنت اخلاق اسلامی، بحث از سرزنش، مکافات و ابتلا در قالب آیات، روایات و متون اخلاقی

حضور پررنگی دارد؛ آیاتی چون «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْخَرُوا قَوْمًا مِّن قَوْمٍ ... وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ» (حجرات، ۱۱) از یک سو ناظر به منع صریح تمسخر و طعنه زدن هستند و از سوی دیگر با تعبیر «أَنْفُسَكُمْ» نشان می‌دهند که تحقیر دیگری در نهایت نوعی آسیب زدن به خود است. آیاتی مانند «فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ» (صف، ۵) و «إِنَّ اللَّهَ لَا يَغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد، ۱۱) نیز بر پیوند میان انحراف درونی و پیامدهای بیرونی تأکید می‌کنند و امکان خوانش دو وجهی (طبیعی و الهیاتی) را فراهم می‌آورند. در روایات نیز تعبیراتی مانند «مَنْ عَيَّرَ مُؤْمِنًا بِذَنْبٍ لَمْ يَمُتْ حَتَّى يَرْكَبَهُ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۵۶) بیانگر نوعی قانون تربیتی - اخلاقی درباره سرزنش و ابتلاست. در متون اخلاقی اسلامی مانند *معراج السعاده* نراقی، بارها بر این نکته تأکید شده است که عیب جویی سبب «غبار گرفتن آینه نفس می‌شود» و انسان را از دیدن عیب خود باز می‌دارد (نراقی، ۱۳۷۱: ۴۵۲). این تعبیر با اندکی بازخوانی مفهومی، به خوبی با ایده تضعیف خودآگاهی اخلاقی در فلسفه اخلاق پیوند می‌خورد؛ با وجود این، آنچه در پیشینه کمتر به صورت منسجم پیگیری شده، تبیین دقیق فلسفی سازوکار درونی ابتلا و پیوند دادن این تحلیل با منابع روایی و داده‌های روان‌شناختی است. این مقاله دقیقاً در پی پرکردن همین خلأ است: ارائه یک تبیین فلسفی - تحلیلی از ابتلا که هم به نظریه‌های فضیلت، کانت و اگزیستانسیالیسم متکی باشد و هم نشان دهد چگونه می‌توان خوانش طبیعی ابتلا را بدون نفی وجه الهیاتی در چارچوب فاعلیت اخلاقی بازسازی کرد. در بررسی مبانی روایی و قرآنی، بنیادی‌ترین لایه پژوهش، معطوف به متون دست اول دینی است. حدیث کلیدی «مَنْ عَيَّرَ مُؤْمِنًا بِذَنْبٍ لَمْ يَمُتْ حَتَّى يَرْكَبَهُ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۵۶) و روایات باب «شماتت» در *بحار الانوار* (مجلسی، ۱۴۰۳ق)، محور اصلی استنادات هستند.

در پژوهش‌های معاصر و در حوزه مطالعات اخلاق کاربردی و تربیتی، پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر پیامدهای بیرونی و تربیتی رفتارهای عاطفی سلبی تمرکز داشته‌اند؛ از جمله کتاب *روش‌های آسیب‌زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی* (۱۳۸۴) اثر محمدرضا قائمی مقدم که نویسنده با اتخاذ رویکردی سلبی به شناسایی رفتارهای مری می‌پردازد که مانع شکوفایی تربیتی می‌شوند. همسو با این رویکرد، مقاله حسین زاده و قاسمی گوزتی (۱۳۹۵) با عنوان «تبیین مهم‌ترین روش‌های عاطفی آسیب‌زا در تربیت با تکیه بر آیات قرآن کریم و احادیث ائمه (ع)» است. این مقاله با روشی توصیفی - تحلیلی به واکاوی الگوهای مخربی همچون تبعیض، تحقیر و به‌ویژه افراط در سرزنش می‌پردازد. یافته‌های پژوهش یادشده نشان می‌دهد که ملامت‌گری مداوم با تخریب عزت نفس و ایجاد حس لجاجت در مرتبی، عملاً فرایند اصلاح رفتار را به بن‌بست می‌کشاند.

بلانکن و همکاران (۲۰۱۵) در یک فراتحلیل^۱ گسترده، پدیده‌ای با عنوان «معجز اخلاقی»^۲ را اثبات

1. Meta-analysis

2. Moral Licensing

کردند. براساس این نظریه، هرگاه فردی عملی اخلاقی انجام می‌دهد (یا حتی با قضاوت دیگری، احساس برتری اخلاقی می‌کند)، ناخودآگاه به خود «مجزو» می‌دهد که در گام بعدی رفتار غیراخلاقی داشته باشد.

همچنین پولمن و روتان (۲۰۱۲) در پژوهشی در بولتن «شخصیت و روان‌شناسی اجتماعی» نشان دادند که قضاوت‌های سخت‌گیرانه درباره دیگران با نوعی «ریاکاری»^۱ همبستگی دارد؛ به گونه‌ای که سرزنش‌گر استانداردهای دوگانه‌ای می‌سازد که نهایتاً به لغزش خودش می‌انجامد.

۲. تحلیل فضیلت‌محور از سرزنش و سقوط منش

اخلاق فضیلت‌محور - از ارسطو تا تفسیرهای متأخر اسلامی - اخلاق را نه مجموعه‌ای از قوانین بیرونی، بلکه ساختاری درونی و تدریجی در منش انسان می‌داند. منش از این نظر، «توانایی پایدار برای تشخیص، تمیز و انجام عمل درست» است؛ آن توانایی که تنها در پرتو تمرین، مراقبه و پرهیز از افراط و تفریط شکل می‌گیرد (Aristotle, 1999: 45). بر این اساس هر رفتاری که منش را از تعادل خارج کند، نه تنها فضیلت را تضعیف می‌کند، بلکه فاعل اخلاقی را به سوی همان رفتارهایی می‌کشاند که در ظاهر با آنها مخالفت کرده است. سرزنش تحقیرآمیز یکی از نمونه‌های بسیار روشن چنین رفتاری است. ارسطو در بحث از «خودپسندی اخلاقی» - که آن را گونه‌ای از فقدان اعتدال در قضاوت می‌داند - توضیح می‌دهد که فرد می‌تواند با بزرگ ساختن ضعف دیگری، تصویری کاذب و بیش از اندازه مثبت از خود بسازد (Aristotle, 1999: 110). این بزرگ‌سازی خود و کوچک‌سازی دیگری، منش را از حد اعتدال خارج می‌کند؛ زیرا فاعل را در موقعیتی قرار می‌دهد که گمان می‌کند «قاعده اخلاقی درباره من صادق نیست». به بیان دیگر شخص قضاوت‌کننده خود را استثنا می‌کند در حالی که قواعد عقلی استثنایپذیر نیستند و در این حالت، فضیلت (محصول پابندی به حد اعتدال) شکسته می‌شود و همین شکستن، بستر لغزش را فراهم می‌سازد.

در سنت اخلاق اسلامی نیز همین معنا به زبان دیگری بیان شده است. نراقی در توضیح علت سقوط اخلاقی فاعل پس از عیب‌جویی از استعاره «غبار گرفتن آینه نفس» استفاده می‌کند. نراقی می‌گوید کسی که دلش از دیدن عیب خود بازمانده، آینه شناخت را از دست داده است (نراقی، ۱۳۷۱: ۴۵۲). این تعبیر دقیقاً با ساختار ارسطویی همخوان است: کسی که خود را در وضعیتی اخلاقی فراتر از دیگری قرار دهد، توانایی تشخیص حد اعتدال را از دست می‌دهد. غبار گرفتن آینه در منطق ارسطویی، یعنی از بین رفتن «فرونسیس»^۲ و آن حکمت عملی که فضیلت‌ها را هماهنگ و منسجم می‌کند.

1. Hypocrisy

2. Phrón sis

براساس دیدگاه اخلاق فضیلت، آغاز سقوط فاعل اخلاقی آنجاست که نسبت خود با معیار اخلاقی را تغییر دهد. سرزنش تحقیرآمیز دقیقاً چنین تغییری ایجاد می‌کند. فرد در لحظه سرزنش، نه صرفاً درباره دیگری داوری می‌کند، بلکه به طور ضمنی درباره خویش نیز می‌اندیشد. او خود را کسی می‌بیند که «از این خطا برکنار است». این احساس برکناری، همان چیزی است که ارسطو آن را «هو بریس اخلاقی» می‌نامد؛ یعنی افراط در احساس برتری اخلاقی (Aristotle, 1999: 122). در اخلاق فضیلت، چنین افراطی منش را از حالت اعتدال خارج می‌کند و فاعل را به فردی تبدیل می‌کند که از نگهداری ثبات اخلاقی خود ناتوان است.

براساس همین دیدگاه اخلاق فضیلت است که می‌توان ارتباطی طبیعی میان سرزنش و لغزش یافت. وقتی منش دچار آشفتگی شد، فاعل انگیزه کافی برای عمل مطابق فضیلت ندارد و این کمبود انگیزه او را در معرض همان رفتارهایی قرار می‌دهد که دیگری را به سبب آنها نکوهش کرده است؛ از این رو در روایتی از اخلاق اسلامی است: «کسی که به عیب دیگری مشغول شود، از عیب خود کور می‌گردد» (نهج البلاغه، حکمت ۳۴۹). از نظر اخلاقی فضیلت، این کورشدن استعاره‌ای برای از دست دادن حکمت عملی^۱ است. فاعل قدرت دیدن موقعیت اخلاقی خود را از دست می‌دهد و همین ناتوانی، وی را بی‌پناه در برابر لغزش رها می‌کند.

تبیین دیدگاه اخلاق فضیلت را می‌توان با پیوند دادن به یافته‌های روان‌شناسی اخلاق تقویت کرد، بی‌آنکه بحث از حوزه فلسفی خارج شود. شواهد روان‌شناختی نشان می‌دهند که تمرکز بر عیب دیگری، شبکه توجه را از خود بازمی‌گرداند و با ایجاد سوگیری، فاعل را به نشانه‌های لغزش در خود بی‌تفاوت می‌سازد (Kahneman, 2011: 118). این دقیقاً همان چیزی است که اخلاق فضیلت آن را «ضعف نظارت درونی» می‌نامد. روان‌شناسی، تنها صورت تجربی همان رخدادی را توصیف می‌کند که ارسطو در قالب نظریه منش بیان کرده است.

عمل اخلاقی در اخلاق‌شناسی فضیلت‌محور، نه به واسطه اطاعت از قانون بلکه از طریق انسجام انجام می‌شود؛ بدین معنا هر عملی که به انسجام منش آسیب بزند، درنهایت به «سقوط فاعل اخلاقی» می‌انجامد و از آنجا که سرزنش تحقیرآمیز بر احساس برتری و خودپسندی استوار است، نخستین و مهم‌ترین خطر برای انسجام منش است. کسی که خود را برتر از دیگران ببیند، از پویایی‌های درونی خویش غافل می‌شود و این غفلت زمینه‌ساز «سقوط» است.

سقوط در اخلاق فضیلت همیشه محصول فعل و انفعالات درونی است. ارسطو با تأکید بیان می‌کند که رذیلت‌ها بر اثر تکرار عمل و فضیلت‌ها بر اثر مراقبت و عادت شکل می‌گیرند (Aristotle, 1999: 29).

وقتی فاعل اخلاقی از مسیر مراقبه خارج و وارد مسیر تحقیر می‌شود؛ درحقیقت بذر رذیلت را در خویش می‌کارد. دانه رذیلت هنگامی که ساختار منش به سبب خودپسندی سست شده باشد، بسیار سریع رشد می‌کند. لحظه ابتلا در این نگاه، نه ناگهانی و نه ناشی از حادثه‌ای بیرونی است، بلکه این لحظه آخرین حلقه زنجیری می‌باشد که از لحظه سرزنش آغاز می‌شود و با فروپاشی تدریجی منش به نقطه لغزش می‌رسد.

در سنت ارسطویی، فاعل اخلاقی فقط زمانی از سقوط درامان می‌ماند که به طور فعال منش خود را تقویت کند و از قرار گرفتن در موضع برتری اخلاقی بپرهیزد. این پرهیز نه تواضع ظاهری، بلکه یک ضرورت وجودی است؛ زیرا برتری اخلاقی، خود را در مقام «قضاوت‌کننده» قرار می‌دهد و این مقام به طور طبیعی با افزایش خطر خطا همراه است. چنین داوری منش را از تعادل خارج و آن را در برابر کشش‌های درونی آسیب‌پذیر می‌کند (Aristotle, 1999: II.5-9; VI.5-12).

در نتیجه اخلاق فضیلت‌محور نشان می‌دهد که ابتلا یک پیامد طبیعی ساختار منش است. سرزنش تحقیرآمیز منش را ضعیف می‌کند، منش ضعیف توان مقاومت در برابر میل‌های پنهان را ندارد و میل‌های پنهان در غیاب نظارت به رفتار تبدیل می‌شوند. این زنجیره همان چیزی است که در سنت اخلاقی با عنوان «ابتلا» شناخته شده، و در اخلاق فضیلت به عنوان «فروپاشی منش» تحلیل می‌شود (MacIntyre, 1984: 204-225).

۳. تحلیل کانتی سرزنش (جهان‌شمولی، عقل عملی و فروپاشی انسجام داوری)

در این دیدگاه اخلاقی کانت، اعتبار داوری اخلاقی نه از پیامدها و نه از فضیلت‌های درونی، بلکه از ساختار عقل عملی سرچشمه می‌گیرد. کانت باور دارد که هر داوری اخلاقی باید بتواند به اصلی جهان‌شمول تبدیل شود، اصلی که هر فاعل عاقل بتواند آن را بدون تناقض به عنوان قانون عمل بپذیرد (Kant, 1998: 42)؛ بنابراین ارزش اخلاقی یک رفتار تنها آنگاه حفظ می‌شود که فاعل بتواند معیار مورد استفاده در داوری خود را برای تمام انسان‌ها از جمله خویش معتبر بداند. این اصل - که از نظر کانت اصلی «جهان‌شمولی»^۱ خوانده می‌شود - در تحلیل فرایند سرزنش اهمیت بنیادین دارد.

سرزنش تحقیرآمیز در اغلب موارد، داوری است که فاعل اخلاقی آن را درباره دیگری به کار می‌گیرد، اما همان داوری را درباره خود معتبر نمی‌داند. در لحظه سرزنش، شخص دیگری را به سبب خطایی نکوهش می‌کند درحالی که خود را از دامنه آن معیار کنار می‌گذارد. این کنار گذاشتن از دیدگاه کانتی، نقض مستقیم اصل جهان‌شمولی است؛ زیرا فاعل معیار اخلاقی را به گونه‌ای وضع می‌کند که تنها برای

۱. Universalizability؛ «کلیت‌پذیری» در اخلاق‌شناسی کانت، وصف آن داوری‌های اخلاقی است که حکایت از قانون کلی می‌کنند.

دیگری الزام‌آور است، نه برای خود او. به بیان دیگر فرد سرزنشگر با وجود پذیرش ظاهری یک معیار اخلاقی کلی (مثلاً تحقیر دیگران نادرست است)، در عمل، خود را از شمول این معیار مستثنا می‌کند. این استثنا کردن به صورت یک فرایند آگاهانه رخ می‌دهد که در آن فاعل، دلایلی (هرچند واهی) برای «تشخیص نادرست مصداق» عمل خود می‌تراشد. او به جای اینکه بگوید «من این معیار را برای خودم قبول ندارم»، می‌گوید «عمل من مصداق آن معیار نیست».

این «تراشیدن دلیل» یا «توجیه خود» برای عدم انطباق عمل با معیار، دقیقاً همان نقض اصل جهان‌شمولی است؛ زیرا فاعل قاعده‌ای را وضع کرده است که برای دیگران الزام‌آور می‌داند، اما با دستکاری در تشخیص مصداق، عملاً خود را از دامنه آن قاعده خارج می‌کند. این عمل یک استثنای خودخواسته است که اصل جهان‌شمولی را نقض می‌کند؛ زیرا انتظار دارد دیگران این معیار را رعایت کنند، اما خود را به یک دلیل (در واقع بهانه) از رعایت آن معاف می‌دارد.

از این رو کانت تأکید می‌کند که هر گونه داوری تبعیض‌آمیز، یعنی آن داوری که شخص را از الزام اخلاقی فراتر می‌برد؛ در حقیقت «فروپاشی عقل عملی» است (Kant, 1998: 48).

سرزنش تحقیرآمیز دقیقاً همان ساختاری را دارد که کانت «تناقض در اراده» (اصالنی، ۱۴۰۲) می‌نامد: فاعل اخلاقی می‌خواهد قانون اخلاقی بر دیگری اعمال شود، اما همزمان نمی‌خواهد همان قانون درباره او نیز صادق باشد. این تناقض در اراده، نخستین حلقه زنجیره‌ای است که سرانجام به سقوط خود فاعل می‌انجامد؛ زیرا در این لحظه، پیوند میان عقل عملی و خودفهمی اخلاقی گسسته می‌شود و فاعل دیگر نمی‌تواند بر قانون اخلاقی تکیه کند، چون خود آن را نقض کرده است. کانت در بنیادگذاری مابعدالطبیعه/اخلاق تصریح می‌کند که فاعلی که اصل اخلاقی را به صورت استثنائی برای خود تفسیر می‌کند در حقیقت از اخلاق خارج شده است (Kant, 1998: 51).

در این نگاه، ابتلای سرزنش‌کننده نه حادثه‌ای روانی و نه رخدادی ماورائی، بلکه پیامد طبیعی فروپاشی انسجام عقل عملی است.

کسی که معیار اخلاقی را علیه دیگری به کار می‌گیرد، اما خود را از آن مستثنا می‌کند، دیگر دستاویزی برای هدایت اخلاقی خویش ندارد. عقل عملی که در دیدگاه کانتی ستون فقرات فاعلیت اخلاقی است، هنگامی که بدین شکل نقض شود دیگر نمی‌تواند ثبات و یکپارچگی داوری اخلاقی را حفظ کند. نتیجه آن نیز بی‌ثباتی عملی و لغزش در رفتار است.

این تحلیل را می‌توان از راه مقایسه با شواهد روایی اسلامی تقویت کرد. روایت متواتری از حضرات معصومین (ع) بیان شده است که اشاره به ضرورت و حتمیت ابتلا درباره شخص سرزنش‌گر دارد: از امام صادق (ع) نقل شده است: «مَنْ عَيَّرَ مُؤْمِنًا بِذَنْبٍ لَمْ يَمُتْ حَتَّى يَرْتَكِبَهُ؛ کسی که مؤمنی را سرزنش کند، قبل از موت بدان مبتلا می‌شود» (ری‌شهری، ۱۳۸۰، ج ۸: ۱۳۴) و یا از رسول اکرم (ص) نیز روایت شده

است که فرد سرزنشگر مبتلا به مورد سرزنش می‌شود: «لَا تُظْهِرِ الشَّمَاتَةَ لِأَخِيكَ، فَيَرَحِمَهُ اللَّهُ وَ يَبْلُغِكَ؛ از گرفتاری برادرت اظهار شادی مکن که خدا به او رحم می‌کند و تو را گرفتار می‌سازد» (ری‌شهری، ۱۳۸۰، ج ۸: ۱۳۸). این دست از روایات ناظر به فروپاشی معیار است. کسی که کور می‌شود، نه دیدن را از دست می‌دهد، بلکه محلّ اعمال قانون اخلاقی را اشتباه می‌گیرد؛ قانون را متوجه دیگری می‌بیند، اما نسبت آن با خود را نمی‌بیند. این کورشدن بازتاب همان تناقضی است که کانت از آن سخن می‌گوید، تناقضی که در نهایت انسجام اخلاقی را از درون تخریب می‌کند.

در این باره، نراقی نیز در *معراج‌السعادة* توضیح می‌دهد که عیب‌جویی موجب «سقوط ستر» می‌شود و این سقوط به معنای «بی‌معیاری» است (نراقی، ۱۳۷۱: ۴۵۲). در دیدگاه کانتی، سقوط ستر همان لحظه‌ای است که معیار اخلاقی دیگر قابلیت جهان‌شمولی ندارد؛ یعنی فاعل آن را علیه دیگری وضع می‌کند، اما هنگامی که به خویش می‌رسد کاربرد آن را تعلیق می‌کند. این حالت ساختار عقلانی داوری را درهم می‌شکند و فاعل اخلاقی را در وضعیتی قرار می‌دهد که نمی‌تواند رفتار خود را با اصل عقلانی سازگار کند. همین بی‌تناسبی میان معیار و عمل، نخستین گام در سقوط اخلاقی است.

برای توضیح عمیق‌تر این سازوکار می‌توان از اصطلاح «خودفریبی اخلاقی»^۱ نیز بهره گرفت؛ اگرچه این اصطلاح روان‌شناختی است، ریشه آن در منطق کانتی قرار دارد. خودفریبی اخلاقی هنگامی اتفاق می‌افتد که فرد معیار اخلاقی را تنها برای حفظ ظاهر اخلاقی خود به کار می‌گیرد، نه برای تنظیم رفتار خویش. کانت نیز در تحلیل ریاکاری اخلاقی نشان می‌دهد که چنین رفتاری «تناقض در داوری» تولید می‌کند و تناقض در داوری، راه را برای تناقض در عمل باز می‌کند (Kant, 1998: 60)؛ بنابراین خودفریبی اخلاقی همان سازوکار عملی نقض جهان‌شمولی است.

از دید کانت، داوری اخلاقی تنها زمانی قدرت هدایت فاعل را دارد که پیش‌تر درونی شده باشد؛ فاعلی که قانون اخلاقی را در لحظه سرزنش فقط به ابزاری برای تخریب دیگری بدل می‌کند در حقیقت آن را «بیرونی» نگاه می‌دارد. قانون بیرونی نمی‌تواند رفتار را هدایت کند. قانون فقط هنگامی عمل را هدایت می‌کند که فاعل آن را «برای خود» به کار گیرد. نقض جهان‌شمولی، یعنی قانون را برای دیگری به کار گرفتن و برای خود نه، در چنین وضعی، داوری اخلاقی از ابزار هدایت به ابزار خودفریبی تبدیل می‌شود. این لحظه تبدیل همان لحظه آغاز سقوط است.

همچنین نقض جهان‌شمولی پیامد دیگری دارد: فروپاشی اعتماد به خویشتن اخلاقی. کانت معتقد

۱. مراد از «خودفریبی اخلاقی» نه اصطلاحی تازه، بلکه کاربرد مفهوم شناخته‌شده self-deception در قلمرو داوری اخلاقی است؛ یعنی وضعیتی که فاعل، ضعف‌های خود را به گونه‌ای تفسیر می‌کند که از مسئولیت‌پذیری اخلاقی بگریزد (Mele, 2001; Williams, 1985; Baumeister, 1998).

است که فاعل اخلاقی باید بتواند به عقل عملی خود اعتماد کند؛ زیرا این عقل، بنیان اراده نیک را می‌سازد (Kant, 1998: 16)، اما هنگامی که فاعل در داوری خود استثنا ایجاد می‌کند، دیگر نمی‌تواند به عقل عملی‌اش اعتماد داشته باشد. از این پس، داوری او نه بر اصل اخلاقی، بلکه بر میل و تمایل لحظه‌ای تکیه می‌کند. این جابه‌جایی، فاعل را در برابر لغزش بی‌دفاع می‌کند؛ زیرا اراده نیک بدون اعتماد به قانون اخلاقی نمی‌تواند پایدار بماند؛ در نتیجه در دیدگاه کانتی ابتلا یک پیامد طبیعی است چون نقض اصل جهان‌شمولی سبب فروپاشی انسجام داوری می‌شود، فروپاشی داوری اعتماد به خود اخلاقی را تضعیف می‌کند و این تضعیف، رفتار را تابع تمایلات زودگذر می‌سازد. کسی که رفتار خود را با معیارهای لحظه‌ای تنظیم می‌کند، ناگزیر به همان لغزشی می‌افتد که دیگری را بدان سرزنش کرده است. به این ترتیب دیدگاه کانتی از این مسئله، تصویر دقیق‌تری از سازوکار ابتلا به دست می‌دهد: ابتلا رخدادی بیرونی نیست، بلکه محصول درونی تناقض میان ادعای اخلاقی و جایگاه اخلاقی است. سرزنش تحقیرآمیز این تناقض را فعال می‌کند، تناقض فعال‌شده عقل عملی را از کار می‌اندازد و عقل ازکارافتاده فاعل را به سمت همان خطا سوق می‌دهد.

۴. تحلیل اگزیستانسیالیستی (خودفهمی، نقش اخلاقی و فروپاشی وجودی)

از دیدگاه اگزیستانسیالیستی پدیده ابتلا هنگامی فهم می‌شود که انسان را موجودی بدانیم که همواره میان «خود واقعی» و «خود ادعایی» در حرکت است. از این دیدگاه، آنچه انسان از خویش به جهان عرضه می‌کند، همواره نوعی «نقش اخلاقی» است؛ نقشی که فرد برای تثبیت موقعیت اخلاقی خود می‌سازد و از خلال آن می‌کوشد تا تصویری بی‌نقص از خود به دست دهد. سرزنش تحقیرآمیز دقیقاً در همین بستر شکل می‌گیرد. فرد هنگامی که دیگران را به خطا متهم می‌کند، نه تنها رفتار آنان را ارزیابی می‌کند، بلکه تصویری بزرگ‌نمایی‌شده از «برتری اخلاقی» خویش می‌سازد؛ به این ترتیب نقشی اخلاقی در برابر واقعیت متغیر و پیچیده وجودش قرار می‌دهد. سارتر این وضعیت را گونه‌ای از «نقاب اخلاقی»^۱ می‌داند، نقابی که فرد برای فرار از مواجهه با حقیقت درونی خود بر چهره می‌گذارد (Sartre, 1956: 78). این نقش اخلاقی، اگرچه در ظاهر انسان را در موقعیتی برتر قرار می‌دهد، اما در بنیاد خود با واقعیت وجودی او ناسازگار می‌باشد. خود واقعی انسان مجموعه‌ای از گرایش‌ها، تمایلات، محدودیت‌ها و امکان لغزش‌هاست؛ درحالی‌که نقش اخلاقی می‌کوشد تا همه این عناصر را نادیده بگیرد و چهره‌ای صیقلی و بی‌نقص بسازد. همین گسست میان واقعیت متغیر و نقش تثبیت‌شده سرچشمه همان چیزی است که سارتر آن را «خودفریبی» می‌نامد، وضعیتی که نه صداقت است و نه دروغ، بلکه کوششی برای نادیده گرفتن بخشی از خویش است (Sartre, 1956: 102).

در این حالت، فرد از ضعف‌های خود آگاه است، اما نمی‌خواهد آگاهی‌اش به سطح داوری اخلاقی برسد و از این‌رو خود را در پشت نقش اخلاقی پنهان می‌کند. سرزنش تحقیرآمیز این فاصله را تشدید می‌کند. وقتی فرد به دیگری خطا نسبت می‌دهد؛ درحقیقت نقش اخلاقی خویش را تثبیت می‌کند و فاصله میان این نقش و وجود واقعی‌اش را افزایش می‌دهد. هرچه این فاصله بیشتر شود، تنش درونی نیز افزایش می‌یابد؛ زیرا نقش نمی‌تواند برای همیشه در برابر حقیقت وجودی مقاومت کند. اگزیستانسیالیست باور دارد که وجود انسان همواره درصدد آشکارگری است و هر نقشی که با واقعیت هماهنگ نباشد دیر یا زود فرو خواهد ریخت. لحظه این فروپاشی همان چیزی است که در اخلاق دینی «ابتلا» نام گرفته است. این سخن امام علی (ع) که می‌فرماید: «کسی که به عیب دیگری مشغول شود از عیب خویش کور می‌شود» (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۴۹)، اگر از دیدگاه اگزیستانسیالیستی خوانده شود، بیانگر همین نابینایی درباره خود واقعی است؛ آن نابینایی که نتیجه پناه بردن به نقش اخلاقی است، نه یک امر ماورائی. البته تبیین حاضر، وجه درونی و طبیعی ابتلا را برجسته می‌کند، بی‌آنکه امکان خوانش الهیاتی و مکافات‌ی این پدیده را نفی کند.

شواهد روان‌شناختی نیز (البته در حد تأیید و نه استدلال) به همین فرایند اشاره می‌کنند. مطالعات مربوط به خودفریبی اخلاقی و سوگیری توجه نشان می‌دهند که تمرکز بر خطای دیگری، توجه را از خود دور می‌کند و قابلیت نظارت درونی را کاهش می‌دهد؛ زیرا همین که از خطای خودش غافل می‌شود فریب خورده است، یعنی وقتی در مقام سرزنش برمی‌آید و عیب‌جویی می‌کند از خوشتن غافل می‌شود و در شناخت خطاهای خود فریب می‌خورد (Baumeister, 1998: 1252).

این کاهش نظارت، همان چیزی است که در تحلیل اگزیستانسیالیستی با فروپاشی نقش اخلاقی توضیح داده می‌شود. وقتی نقش نتواند به صورت پایدار خود واقعی را پوشش دهد، حقیقت وجودی فرد در رفتار او بروز می‌کند و این بروز رفتار همان ابتلاست. از این دیدگاه، ابتلا نه رویدادی بیرونی یا پیش‌آمدی اتفاقی، بلکه محصول طبیعی فشار حقیقت وجودی بر نقشی است که با آن حقیقت سازگار نیست (Sartre, 1956: 86–102; Heidegger, 1962: 227–235; Taylor, 1989: 25–52).

به همین دلیل می‌توان گفت در منطق فکری اگزیستانسیالیسم، ابتلا لحظه‌ای است که انسان دیگر نمی‌تواند آن نقش اخلاقی را که ساخته است، نگاه دارد. روایت‌های دینی این لحظه را با تعبیری چون «سقوط ستر» یا «کور شدن درباره عیب خود» بیان کرده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۵۶؛ نراقی، ۱۳۷۱: ۴۵۲)، اما این بیان‌ها گرچه در خوانش فلسفی قرار گیرند، اشاره‌ای روشن به همان تجربه فروپاشی نقش اخلاقی هستند. انسان با پناه بردن به سرزنش، خود را از واقعیتش پنهان می‌کند و با پنهان شدن، نقشی اخلاقی می‌سازد، اما نقش اخلاقی فقط تا زمانی پایدار می‌ماند که با حقیقت وجودی سازگار باشد. هنگامی که این سازگاری از میان برود، خود واقعی در سطح رفتار ظاهر می‌شود و انسان به خطایی گرفتار

می‌شود که دیگری را بدان متهم کرده بود.

به این ترتیب تحلیل اگرستانسیالیستی نشان می‌دهد که ابتلا رخدادی همچون مکافات نیست، بلکه نتیجه طبیعی شکاف میان نقش اخلاقی و وجود واقعی انسان است. این شکاف با سرزنش تحقیرآمیز گسترش می‌یابد و هرچه گسترده‌تر شود، فروپاشی نقش نزدیک‌تر می‌گردد. فروپاشی نقش، بروز رفتار پنهان را اجتناب‌ناپذیر می‌سازد و این رفتار همان چیزی است که سنت اخلاق اسلامی آن را با واژه «ابتلا» توصیف می‌کند. به زبان فلسفی، ابتلا نتیجه فشار حقیقت وجودی بر تصویری است که انسان به صورت برساخته و ناپایدار از خود به دست می‌دهد.

۵. یکپارچه‌سازی سه منظر فلسفی و استخراج سازوکار واحد ابتلا

تحلیل‌های پیشین نشان داد که اگرچه اخلاق فضیلت، اخلاق کانتی و اگرستانسیالیسم از دیدگاه‌های متفاوت به رفتار انسانی می‌نگرند، اما در یک نقطه به طرزی قابل توجه همگرا می‌شوند؛ چنان‌که سرزنش تحقیرآمیز ساختار فاعلیت اخلاقی را از درون تضعیف می‌کند و این تضعیف به طور طبیعی زمینه لغزش را فراهم می‌آورد. اکنون می‌توان نشان داد که این سه دیدگاه، هر یک وجهی از یک سازوکار واحد را آشکار می‌کنند، سازوکاری که در نهایت همان پدیده ابتلا را توضیح می‌دهد، بدون اینکه نیازی به تفسیرهای ماورائی یا عوامل بیرونی داشته باشد.

اخلاق فضیلت مبدأ این فرایند را در آسیب دیدن منش می‌بیند. هنگامی که فردی دیگری را تحقیر می‌کند، فضیلت اعتدال را از دست می‌دهد و منش اخلاقی‌اش دچار اختلال می‌شود. این اختلال درونی، نتیجه خروج از حد وسط و گرفتار شدن در نوعی خودپسندی اخلاقی است که ارسطو آن را عامل تضعیف «فرونسیس» یا حکمت عملی می‌داند (Aristotle, 1999: 110). فردی که حکمت عملی را از دست بدهد، توان تشخیص موقعیت اخلاقی خود را نیز از کف می‌دهد و در بهترین حالت، تنها تصویری ظاهری از درستکاری‌اش باقی می‌ماند. این تضعیف منش در ادامه، او را در برابر امیالش بی‌دفاع می‌کند و نخستین حلقه زنجیره سقوط را شکل می‌دهد.

در دیدگاه کانتی نابسامانی منش به زبان دیگری تبیین می‌شود. آنچه در اخلاق فضیلت محور «کمبود حکمت عملی» است، در اخلاق‌شناسی کانتی «فروپاشی اصل جهان‌شمولی» به شمار می‌رود. کسی که دیگری را با معیاری سرزنش می‌کند که برای خود معتبر نمی‌داند؛ در واقع پیوند میان عقل عملی و خویش را گسسته است. این گسست، انسجام داوری را تضعیف می‌کند و فاعل اخلاقی را در وضعیتی قرار می‌دهد که نمی‌تواند بر قانون اخلاقی تکیه کند؛ زیرا خود آن را نقض کرده است (Kant, 1998: 48).

در نتیجه عقل عملی نمی‌تواند رفتار را هدایت کند و فاعل اخلاقی از معیارهای عقلانی دور می‌شود. این دورشدن همان فرایندی است که اخلاق فضیلت محور آن را ضعف منش و اخلاق کانتی آن را

فقدان جهان‌شمولی می‌داند، اما در هر دو یک معنا وجود دارد: فروپاشی بنیان‌های درونی فاعلیت اخلاقی.

در اخلاق‌شناسی اگزیستانسیالیستی نیز تضعیف منش و گسست اخلاقی از طریق مفاهیم دیگری بیان می‌شود. اگزیستانسیالیست بر این باور است که هرگاه انسان دیگری را تحقیر می‌کند، نقشی اخلاقی برای خود می‌سازد که با واقعیت وجودی او هماهنگ نیست. این نقش ممکن است در ظاهر پایدار جلوه کند، اما در بنیاد خود ناتوان از تحمل فشار حقیقت است. فاعل اخلاقی با سرزنش تحقیرآمیز، این نقش را تثبیت می‌کند و از خویش‌نهاد واقعی دور می‌شود. شکاف میان منش و وجود، همان چیزی است که سارتر آن را خودفریبی می‌نامد و نشان می‌دهد که منش دیر یا زود فرو خواهد ریخت (Sartre, 1956: 102). لحظه فروپاشی منش، همان لحظه ظهور امیال پنهانی است که فرد آنها را پشت نقاب اخلاقی پنهان کرده بود. این ظهور در سنت اخلاقی اسلامی، ابتلا نامیده می‌شود.

با کنار هم قرار دادن این سه دیدگاه، می‌توان سازوکار واحد ابتلا را بازسازی کرد. آغاز این سازوکار در لحظه سرزنش تحقیرآمیز است. در این لحظه، فاعل اخلاقی به جای مراقبه درونی، خود را در موقعیت برتری قرار می‌دهد و از معیارهای اخلاقی برای تضعیف دیگری بهره می‌گیرد. این تغییر جهت از درون به بیرون، همزمان منش را آسیب‌پذیر می‌کند، اصل جهان‌شمولی را نقض می‌کند و نقشی اخلاقی می‌سازد که با خود واقعی ناسازگار است. منش آسیب‌پذیر نمی‌تواند ثبات پیشین را حفظ کند، عقل عملی مختل شده توان هدایت رفتار را از دست می‌دهد و نقش اخلاقی فروپاشیده حقیقت وجودی را بی‌پرده آشکار می‌سازد. هرچند این سه سطح در ظاهر متفاوت، ولی سه بیان از یک واقعیت‌اند: کاهش مراقبت از خود، همراه با افزایش داوری درباره دیگری، چرخه‌ای درونی ایجاد می‌کند که سرانجام به لغزش می‌انجامد.

شواهد روایی و داده‌های روان‌شناختی نیز به عنوان پشتوانه‌هایی قابل توجه، این فرایند را تأیید می‌کنند. سخن امام علی (ع) درباره کور شدن درباره عیب خویش (نهج/البلاغه، حکمت ۳۴۹)، روایت کافی درباره گرفتار شدن در همان خطایی که آن را نکوهیده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۵۶) و تحلیل نراقی درباره غبار گرفتن آینه نفس (نراقی، ۱۳۷۱: ۴۵۲)، همگی اگر در خوانش فلسفی قرار گیرند، بیانگر همان فرایند درونی هستند. این روایت‌ها از نیرویی بیرونی سخن نمی‌گویند، بلکه از تضعیف مراقبه، گسست معیار و فروپاشی منش حکایت می‌کنند. یافته‌های روان‌شناسی اخلاق نیز نشان می‌دهد که خودفریبی، سوگیری توجه و کاهش نظارت درونی، همان شرایطی هستند که منش را می‌سازند یا می‌شکنند (Baumeister, 1998: 1252) و بنابراین از نظر تجربی فرایندی را تأیید می‌کنند که فلسفه از حیث نظری توضیح داده است.

درنهایت یکپارچه‌سازی این سه دیدگاه روشن می‌کند که ابتلا نتیجه طبیعی شکاف میان وضعیت

ادعایی و وضعیت واقعی فاعل اخلاقی است. این شکاف با سرزنش تحقیق‌آمیز آغاز می‌شود، با تضعیف منش و نقض جهان‌شمولی گسترش می‌یابد و با فروپاشی نقش اخلاقی و بروز حقیقت پنهان پایان می‌پذیرد. در این خوانش، ابتلا نه مجازاتی بیرونی است و نه حادثه‌ای که از خارج بر انسان تحمیل شود. ابتلا بیان فلسفی لحظه‌ای می‌باشد که ساختار درونی فاعل، زیر فشار تناقضاتی فرو می‌ریزد که خود به وجود آورده است. به زبان فلسفی، ابتلا همان بی‌ثباتی نهایی فاعلیت اخلاقی است که از دل ناسازگاری‌های درونی برخاسته و در رفتار فرد متجلی می‌شود.

در پاسخ به این پرسش که چگونه سرزنشگر به همان مورد مبتلا می‌شود که سرزنش را انجام داده است، چنین می‌توان گفت که فاعل اخلاقی معمولاً در حوزه‌ای دیگران را تندتر سرزنش می‌کند که خود به آن حوزه حساسیت بیشتری دارد. این حساسیت می‌تواند ناشی از تجربه‌های زیسته، تمایلات سرکوب‌شده یا تعارض‌های درونی باشد؛ به بیان دیگر موضوع سرزنش معمولاً بی‌ربط به ساختار درونی فاعل نیست. این نکته را می‌توان در قالب مفهوم «فراکنی»^۱ صورت‌بندی کرد: فاعل آن بخش‌های ناخوشایند خود را که نمی‌خواهد بپذیرد در دیگری می‌بیند و با سرزنش او از مواجهه مستقیم با آن بخش‌ها می‌گریزد (Jung, 1959: 8-12).

تکرار سرزنش در یک حوزه خاص، شبکه توجه و حساسیت اخلاقی فاعل را دقیقاً روی همان حوزه متمرکز می‌کند. این تمرکز، از یک سو به او اجازه می‌دهد که برای مدتی نقش اخلاقی «پاک بودن از آن عیب» را ایفا کند و از سوی دیگر به‌طور پنهان، محتوا و صورت‌های آن عمل را در ذهن او فعال نگاه می‌دارد؛ به بیان دیگر، سرزنش هم‌زمان هم انکار میل است و هم حضور ذهنی مستمر همان میل. وقتی خودفریبی فعال شود و فاعل خود را «درمان از آن خطا» ببیند، سازوکارهای نظارت درونی در همان حوزه تضعیف می‌شوند؛ زیرا فاعل باور دارد که از این جهت نیازی به مراقبت ندارد. در اخلاق فضیلت، این وضعیت را می‌توان به «آسیب دیدن نقطه قوت موهوم» تعبیر کرد: جایی که انسان خود را قوی‌ترین می‌پندارد، در همانجا بدون مراقبت رها می‌شود.

شکاف میان نقش اخلاقی (اینکه من خود را کاملاً برکنار از این عیب می‌بینم) و وضعیت واقعی (اینکه همان تمایل در من نیز بالقوه وجود دارد)، نخست در مرتبه خودآگاهی پنهان می‌ماند، اما در مرتبه وجودی و روانی فعال است. هر چه این شکاف عمیق‌تر شود، فشار برای فروپاشی نقاب افزایش می‌یابد. لحظه ابتلا را می‌توان لحظه‌ای دانست که این شکاف دیگر تحمل‌پذیر نیست و نقش «پاک بودن از آن عیب» فرو می‌ریزد. در این لحظه میل سرکوب‌شده به عمل تبدیل می‌شود و چون دقیقاً حول همان حوزه‌ای بوده که فاعل به آن حساس و سرزنشگر بوده است، ابتلا در همان محتوا رخ می‌دهد؛ بدین ترتیب

تعلق ابتلا به همان محتوای سرزنش نه چیزی تصادفی، بلکه برابند طبیعی سه لایه است: ارتباط قبلی درونی با آن محتوا، تمرکز مکرر توجه بر آن و خودفریبی مبتنی بر نقش اخلاقی.

در این چارچوب، روایت‌هایی که تصریح می‌کنند همچون «من عیّر مؤمناً بذنب لم یمت حتی یرتکبه» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۵۶)، اشاره به یک قانون تربیتی می‌کنند: هر جا فاعل اخلاقی فاصله میان نقش پاک بودن (از عیب) و حقیقت درونی‌اش را در حوزه‌ای خاص زیاد کند و مراقبت از همان حوزه را رها سازد، احتمال وقوع لغزش در همانجا بیش از هر جای دیگر است. پس این ابتلا از دیدگاه فلسفی تبیین‌پذیر است و مستلزم فروکااستن به تصادف یا صرفاً حکم بدون سازوکار نیست.

نتیجه

تأملی که در این مقاله درباره ساختار سرزنش تحقیرآمیز و پیامدهای اخلاقی آن صورت گرفت، نشان داد که پدیده ابتلا را می‌توان به طور کامل با سازوکارهای درونی فاعلیت اخلاقی توضیح داد. این پدیده که در سنت اخلاق اسلامی با تعبیرهایی چون گرفتار شدن به همان خطایی که آن را نکوهیده است یا کور شدن درباره عیب خویش بیان شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۵۶؛ نهج‌البلاغه، حکمت ۳۴۹)، در تحلیل فلسفی نمایانگر لحظه‌ای است که ساختار اخلاقی فرد در برابر تش‌های درونی فرو می‌ریزد. این فروپاشی هنگامی آغاز می‌شود که فاعل اخلاقی به جای مراقبت از خود، داوری درباره دیگری را محور عمل قرار می‌دهد و در این فرایند، هم منش اخلاقی هم عقل عملی و هم انسجام وجودی خود را دچار اختلال می‌سازد.

از دیدگاه اخلاق فضیلت‌محور نشان داده شد که سرزنش تحقیرآمیز فرد را از حد اعتدال خارج و منش اخلاقی او را تضعیف می‌کند. ارسطو در تحلیل «غرور مُفرط» (هویریس) تأکید می‌کند که خروج از حد وسط و گرفتار شدن در احساس برتری اخلاقی، توانایی تشخیص موقعیت اخلاقی را مختل می‌کند و حکمت عملی را از میان می‌برد (Aristotle, 1999: 122). هنگامی که حکمت عملی از دست برود، فاعل توان مقاومت در برابر امیال پنهان را ندارد و زمینه لغزش فراهم می‌شود. روایت نراقی درباره غبار گرفتن آینه نفس نیز در همین چارچوب معنا می‌یابد: کسی که در عیب‌جویی از دیگران غرق می‌شود، آینه شناخت اخلاقی خود را از دست می‌دهد و در نتیجه نمی‌تواند حقیقت وجودی‌اش را ببیند (نراقی، ۱۳۷۱: ۴۵۲). این تحلیل وجودی با تفاوت‌های زبانی، همان سازوکار تضعیف منش است که اخلاق فضیلت آن را توضیح می‌دهد.

از نظر کانت، همین تضعیف منش به صورتی عقلانی‌تر بیان می‌شود. فاعل اخلاقی هرگاه دیگری را براساس معیاری محکوم می‌کند که خود را از آن مستثنا می‌داند، اصل جهان‌شمولی را نقض و پیوند اخلاقی میان عقل عملی و خویش را قطع می‌کند (Kant, 1998: 48). این نقض، انسجام داوری را از

درون می‌شکند و قانون اخلاقی را به ابزاری برای تخریب دیگری بدل می‌سازد، نه ابزار خودفهمی و هدایت عمل. در این وضعیت، فاعل اخلاقی در برابر رفتار خویش بی‌راهنما می‌ماند؛ زیرا قانونی که باید او را هدایت کند، دقیقاً همان قانونی می‌باشد که با اعمال استثنا اعتبار خود را از دست داده است. هرگاه عقل عملی این پیوند را از دست بدهد، اراده نیز ثبات خود را از کف می‌دهد و فرد در برابر لغزش آسیب‌پذیر می‌شود؛ بر این اساس ابتلا نتیجه مستقیم فروپاشی اصل جهان‌شمولی است، نه رخدادی بیرونی.

دیدگاه اگزیستانسیالیستی نیز وجه دیگری از همین واقعیت را روشن می‌کند. از این منظر انسان موجودی می‌باشد که همواره میان «خود واقعی» و «نقش اخلاقی» در حرکت است. سرزنش تحقیرآمیز نقش اخلاقی را تقویت می‌کند؛ زیرا فرد را در موقعیتی برتر نسبت به دیگری قرار می‌دهد و تصویری ظاهراً پاک و بی‌نقص از او می‌سازد، اما این نقش در بنیاد خود با وجود واقعی انسان سازگار نیست. این ناسازگاری شکاف وجودی ایجاد می‌کند و شکاف وجودی دیر یا زود به فروپاشی نقش می‌انجامد. این لحظه فروپاشی همان چیزی است که سارتر آن را وضعیت آشکارسازی حقیقت پنهان‌شده می‌داند (Sartre, 1956: 102). بروز این حقیقت پنهان در رفتار که در سنت اخلاق اسلامی با عنوان ابتلا شناخته شده است، نتیجه ضروری گسترش شکاف میان نقش و حقیقت وجودی است. به نظر می‌رسد که زبان دین، هنگامی که از کور شدن درباره عیب خود یا سقوط ستر سخن می‌گوید از این فرایند وجودی حکایت می‌کند، اما در قالبی معنوی و تربیتی.

این سه تحلیل با وجود تفاوت‌های زبانی و مفهومی در یک نقطه مشترک‌اند: سرزنش تحقیرآمیز، سازوکارهای درونی فاعلیت اخلاقی را مختل می‌کند و این اختلال، خواه در قالب تضعیف منش، خواه در قالب نقض جهان‌شمولی و خواه در قالب فروپاشی نقش اخلاقی به بروز همان رفتارهایی می‌انجامد که فرد در دیگران سرزنش کرده است؛ به بیان دیگر ابتلا لحظه‌ای می‌باشد که در آن تناقض‌های درونی فاعلیت اخلاقی آشکار می‌شود. این لحظه نه رخدادی اتفاقی، نه محصول تأثیرات بیرونی و نه مکافات‌های ماورائی است، بلکه نتیجه طبیعی تعامل میان منش، عقل عملی و خودفهمی وجودی انسان است.

شواهد روایی و داده‌های روان‌شناختی فقط در حد تأیید نشان می‌دهند که این تحلیل فلسفی به تجربه انسانی نزدیک است. روایت «من غیر مؤمناً بذنب لم یمت حتی یعمله» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۵۶) از جنبه‌ای دیگر همین مفهوم را با رویکردی تأویلی بیان می‌کند: کسی که معیار اخلاقی را از دست دهد و آن را تنها برای دیگری به کار گیرد، دیر یا زود در همان معیار شکست می‌خورد. پژوهش‌های روان‌شناختی درباره خودفریبی اخلاقی و سوگیری توجه نیز دقیقاً سازوکاری را توصیف می‌کنند که فلسفه اخلاق از وجه نظری و روایات اخلاقی در سطح تربیتی از آن سخن گفته‌اند (Baumeister, 1998: 1252)؛

بدین معنا تحلیل فلسفی نه تنها جایگزین خوانش ماورائی می‌شود، بلکه پشتوانه تجربی و روایی نیز می‌یابد.

در پرتو این یکپارچه‌سازی می‌توان گفت ابتلا نتیجه طبیعی «فقدان مراقبه اخلاقی» است، مراقبه‌ای که اخلاق فضیلت آن را شرط ثبات منش، دیدگاه کانتی آن را شرط تداوم عقل عملی و اگزستانسیالیسم آن را شرط هماهنگی میان نقش و حقیقت وجودی می‌داند. هنگامی که سرزنش تحقیرآمیز این مراقبه را از میان می‌برد، چرخه‌ای آغاز می‌شود که پایان آن لغزش است. این لغزش همان لحظه‌ای است که حقیقت پنهان‌شده فاعل آشکار می‌شود و نقش اخلاقی آن فرو می‌ریزد؛ بنابراین ابتلا را باید براین شکست درونی فاعلیت اخلاقی دانست و نه نتیجه دخالت نیروهای بیرون از وجود انسان.

در نهایت این پژوهش نشان داد که ابتلا را می‌توان بدون تکیه بر تفسیرهای ماورائی و بدون تقلیل به رتبه روان‌شناختی به صورت یک پدیده کاملاً فلسفی توضیح داد. این تبیین با احیای پیوند میان منش، عقل عملی و خودفهمی وجودی، امکان آن را فراهم می‌کند که سرزنش اخلاقی نه ابزار تخریب دیگری، بلکه زمینه‌ای برای مراقبه درونی و اصلاح خویشتن باشد. به نظر می‌رسد که این معنای اخلاقی نهایی به طور طبیعی با هشدارهای روایی همسو است و نشان می‌دهد که فلسفه اخلاق و اخلاق دینی در عمق خود بر یک حقیقت مشترک انکا دارند: هیچ داوری درباره دیگری جایگزین مراقبت از خویشتن نمی‌شود.

ملاحظات اخلاقی

این تحقیق به صورت یک پژوهش مستقل صورت گرفته، و برای انجام آن، از حمایت مالی موسسه خاصی است نشده است. هم چنین، نویسنده تعارض منافی نداشته است.

منابع

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

اصلانی، محمد (۱۴۰۲). تناقض ذاتی نظریه معرفت کانت: بررسی نظریه معرفت کانت براساس ملاک کانت در تشکیل معرفت. پژوهش‌های فلسفی، ۱۷(۴۳)، ۲۹۹-۳۱۹.

<https://doi.org/10.22034/jpiut.2022.50366.3120>

ری شهری، محمد (۱۳۸۰). میزان الحکمه. قم: دارالحديث.

قائمى مقدم، محمدرضا (۱۳۸۴). روش‌های آسیب‌زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: مؤسسة الوفاء.

نراقی، احمد (۱۳۷۱). معراج السعاده. تهران: انتشارات اسلامی.

ترمذی، ابو عیسی (۱۳۶۶). سنن الترمذی، کتابخانه دیجیتال نور، جلد ۲.

غزالی، ابوحامد (۱۳۷۰). احیاء علوم الدین، تهران، دار الکتب الاسلامیه.

Alicke, M. D. (2000). *Culpable control and the psychology of blame*. Psychological Bulletin, 126(4), 556–574. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.126.4.556>

Aristotle. (1999). *Nicomachean ethics* (T. Irwin, Trans). Hackett Publishing.

Baumeister, R. F. (1998). "The self". In: D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The Handbook of Social Psychology*. 4th ed., p.680–740. McGraw-Hill.

Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. New York: International Universities Press.

Blanken, I., Van de Ven, N., & Zeelenberg, M. (2015). A Meta-Analytic Review of Moral Licensing. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41(4): 540–555.

<https://doi.org/10.1177/0146167215572134>

Heidegger, M. (1962). *Being and time* (J. Macquarrie & E. Robinson, Trans.). Harper & Row.

Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. Farrar, Straus and Giroux.

Kant, I. (1998). *Groundwork of the metaphysics of morals* (M. Gregor, Trans.). Cambridge University Press.

MacIntyre, A. (1984). *After virtue: A study in moral theory*. University of Notre Dame Press.

Malle, B. F., Guglielmo, S. & Monroe, A. E. (2014). *A theory of blame*. Psychological Inquiry, 25(2), 147–186. <https://doi.org/10.1080/1047840X.2014.877340>

Polman, E. & Ruttan, R. L. (2012). "Effects of anger, guilt, and envy on moral hypocrisy". *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(1), 129-139.

<https://doi.org/10.1177/0146167211422365>

Psychopathy: A Clinical and Forensic Overview. October 1997 Psychiatric Clinics of North America, 29(3): 709-24. <https://doi.org/10.1016/j.psc.2006.04.007>

Sartre, J.P. (1956). *Being and nothingness* (H. Barnes, Trans). Philosophical Library.

Scanlon, T. M. (2008). *Moral Dimensions: Permissibility, Meaning, Blame*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Taylor, C. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard University Press.